

רבי ארי' ליב מקובצקי זצ"ל

מחבר ספר לב הארי

הערות על שולחן ערוך להרב בעל התניא (חו"מ)

נעתק מגליונות שו"ע הרב שלו

לקראת יומא ההילולא - מאתיים שנה - לרבן ומאורן של ישראל הרב בעל התניא זצוקלה"ה הציעו מערכת הקובץ החשוב אור ישראל את שימת לבם של הקוראים והקדישו מדור מיוחד על זה, מתכבדים אנו להגיש לפני ציבור הלומדים הערות והארות מה שהעתקנו מגליונות אחד מאריות שבחבורה בין חכמי ורבני ירושלים עיה"ק ת"ו בדור העבר.

קצת קיים לדמותו נכתב ע"י הגאון האדיר בעל פתחי חושן זצ"ל בהסכמתו על ספר לב הארי גליונות או"ח, וכן נכתב קצת בספר תבונות ארי להרב הגאון מו"ה משה אורי אייזנשטיין שליט"א ח"א עמוד ר"ו, וכן נכתב קצת בספר ברכת רפאל להרב הגאון מו"ה רפאל רובינשטיין שליט"א על ר"ה עמוד שמ"ג והרבה עוד נשאר בקלומים.

המון חידושים הגהות והערות על כמה מאות ספרי ראשונים ואחרונים הניח אחריו המחבר ז"ל שעדיין לא זכינו עד עתה להוציאם לאור עולם אעפ"כ לקטנו לע"ע קצת הערותיו על שועה"ר חו"מ שהוא מקצוע שעדיין לא הורחב הדיבור כ"כ ע"ז.

ידענו בנפשינו כי מן הראוי היה לפענח צפונות הערות אלו מאחר שבנינו שטחי אין יורדים לעומקם אף אלו שנראין כפשוטים ולפעמים בלתי מובנים, ובאמת לא כתבם המחבר להוציאם לאור עולם כמות שהיא, אלא שמאחר שלא עלה הדבר בידנו לעת עתה אמרנו לא למנוע הטוב מבעליו ומוטב למסור הדברים ככתבם ויהא לטובת נשמתו הטהורה שיהו שפתותיו דובבות בקבר ובו בעת יהנו המעינים מצוף דבש עיון תורתנו הקדושה ודי לנו בזה שהודענו להמעיין שידע את אשר לפניו.

נקח דוגמא אחד - הלכה שנוגע לסוף שנה זו שנת תשע"ד לפ"ק שהיא סוף שנה ששית לשמיטה - בהל' הלואה סעיף ל"ו כתב הרב בעל התניא על זמן עשיית הפרוזבול שלכתחילה יעשה בסוף ששית ואם לא עשה בסוף ששית יעשה עד סוף שביעית, והנה במקור הדברים מצאנו בזה ש' הרא"ש והטור לעשות בסוף ששית, ולהבנת הב"י דבריהם שאינו מועיל לעשות פרוזבול אחר תחילת שביעית אף שלדברי הכל זמן ההשמטה היא בסוף שביעית עם שקיעת החמה, וע"ז מביא ש' הרמב"ם שחולק ע"ז וסובר שזמן כתיבת הפרוזבול היא בסוף שביעית, וכן העלה במסקנא למעשה בשם רבו מהר"י בירב ושכן המנהג בכל א"י וכן נפסק בשו"ע והרמ"א שתיק ליה וכן הסמ"ע והש"ך, ובח"ס מובא בפת"ת שם הביא שכן נהג רבו הגדול שבכהונה ושכן המנהג פשוט, (ובב"ח העלה שאין כאן מחלוקת הראשונים יעו"ש), והנה בהשקפה ראשונה נראה כוונת הרב שהעלה מסקנא ממחלוקת זו בדרך לכתחילה ובדיעבד, שלכתחילה יעשה כדברי הרא"ש ובדיעבד יעשה כדברי הרמב"ם, וכן היה הבנת המגיהים במהדורות החדשות לאחרונה.

אך המחבר לא ניחא ליה בהא, ונראה אחר העיון כי היה קשה לו א. מדוע לא הכריע הרב את ההלכה ככל הפוסקים הנ"ל לעשות פרוזבול בסוף שביעית, ולהוסיף ע"ז שירא שמים יהדר ג"כ לעשות גם בסוף ששית לצאת שי' הרא"ש וכמו שמצינו כן בתומים שם, היינו סגנון כתיבת הדברים כדרכו בקודש שיש עיקר הדין שהוכרע ההלכה אצל הפוסקים ובנוסף לזה יש זהירות של יר"ש, ולא שייך לומר שמי שעושה כעיקר הדין הוא יוצא רק בדיעבד. ואין לומר שהכריע עיקר ההלכה כהרא"ש נגד כל הפוסקים כי אז היה מרחיב הדיבור בקונטרס אחרון ומביא ראיות מוכרחות ע"ז כדרכו בקודש. ב. ואם נאמר שאף להרמב"ם אפשר להקדים עדיין תמוה מה שלא הביא הרב כלל שיעשה פרוזבול גם בסוף שביעית כדי שיועיל ג"כ על חובות שבשביעית, (ולדברי הב"ח לבו"ע כן הוא ואף הרא"ש מודה בזה).

ולכן היה נראה לו להמחבר ז"ל שבאמת גם הרב סובר כן ואם נגיה ואפי' עשה במקום ואם לא עשה אז הכל על מקומו בא בשלום כן נראה כוונת המחבר. והמעין ישמח לבו להבין הדברים הנראים אחר עיון מעמיק בדברי הרב ז"ל.

ומהפרט יבין הקורא על הכלל שיש לעיין בדבריו בעיון מעמיק לא בעיון שמחי בלבד ואף ההוספות הקצרות שהוסיף המחבר על דברי הרב יש בזה מעוט המחזיק את המרובה שחוסך בזה איזה קושי וכיוצ"ב עם הוספת דברים מוכרחים אלו.

תורתנו נתונה לחברי המערכת של הקובץ אור ישראל שהסיבו תשומת לב הקוראים על שנת עיון בספרי הרב זצ"ל לקראת שנת מאתיים ליום ההילולא, ויהי רצון שיוזכו להפיץ מעיינות התורה בחוצות ושוקים ויזכו את הרבים לחזות בנועם אור תורתנו הקדושה עדי נוכח בקרוב לשמוע קול הרים ולעלות לציון ברנה בשמחת עולם על ראשינו כב"א.

דברי המעתיק יוסף משה ארי' מקובצקי נכד המחבר ז"ל

תלמיד ישיבה גדולה דסאטמאר – קווינס נ. י. יצ"ו

הל' הלואה

סעיף א' – מ"ע להלוות לעניי ישראל וכו' ואף בלא עבט חייב להלוותו.

ג. ב. אבל אם אינו איש נאמן אינו חייב להלוות לו ללא משכון.

סעיף ו' – המלוה את חברו לא ילוונו אלא בפני עדים אפי' הלוה ת"ח אעפ"כ יש לחוש שישכח ההלואה.

ג. ב. ולפי"ז אם רושם בפנקסו מותר.

סוף סעיף י"ג – וכשנוטל בתורת פרעון רשאי השליח בי"ד ליכנס לביתו ליטול חפיציו אבל לא המלוה בעצמו.

ג. ב. וקצות מביא בשם נמוק"י דגם המלוה שרי לשי' ר"ת, (ובנתי' סי' כ"ח כ' כדברי המחבר דאסור לתפוס) ועי' פ"ת ריש סי' צ"ז מש"ב, ועי' סי' ק"ה, וי"ל דאיירי ברה"ר.

סעיף י"ז – וכשנוטל בתורת פרעון יכול ליטול ולמכור מיד שהגיע זמן הפרעון.

ג. ב. ונ"ל טעמו משום שמא יעלים המטלטלין, אבל בשו"ע היה אפשר לומר כוונתו דדוקא בא לקחת לגבות אבל אה"נ במכירה נותנים זמן אפי' למטלטלין.
סעיף כ"ב – ואף אם נותן לו רשות אין נתינת רשותו מועלת לו כל שהוא שלא ברשות הבעלים.

ג. ב. עי' ש"ך חו"מ ע"ב סק"ט דקני ליה מדר' יצחק והוי שלא לשימוש.
שם – ואם אומר שהבעלים נתנו לו רשות להשתמש במשכון נאמן ומותר למלוה שני לסמוך על דבריו.

ג. ב. ואינו חושש משום גזל אבל יש בו חשש רבית, ועי' סי' ע"ב ס"א ברמ"א אופן המותר.
סעיף ל"ו – וזמן הפרזבול הוא לכתחילה בסוף השישית.

ג. ב. וכ"כ התומים שראוי לכל יר"ש לעשות פרזבול בסוף ששית, ונראה ג"כ טוב שישאיר מעט כדי לקיים מצוות משמט אני.

שם – ואם לא עשה פרזבול בסוף ששית יעשה בשביעית עד ר"ה של מוצאי שביעית.

ג. ב. אולי צ"ל ואפי' עשה.

הל' עדות שמרות ושלישות

סעיף ו' – רשע ופסול לעדות ואין הדיינים מכירים רשעו אסור לו להעיד עמו.

ג. ב. וצ"ע על התומים ריש סי' כ"ח שם.

סעיף כ"ז – וכל שטר שיכול להזדייף פסלוהו חכמים אע"פ שלא נזדייף.

ג. ב. ואם יש חתימת ידו כשר כ"כ הקצות ריש סי' מ"ב, ובדינים אלו גם הנתי' יודה לו כמבואר למעיין.

סעיף ל"ז – אם המתחייב חתם בעצמו ואינו יכול לצמצם סמוך לכתב מיד ויש לחוש שמא הניח כדי רוחב שיטה וכתב בה בעל השטר מה שרצה.

ג. ב. אבל אינו יכול לטעון מזוייף כש"כ בקצוה"ח סי' מ"ב סק"א בשם הסמ"ע, וצ"ע לפי"ז אם יש כאן פסול שיכול להזדייף שהרי עכ"פ כדן גובה.

סעיף ל"ט בסופו – אינו יכול לשעבד נכסיו למפרע להפסיד ללקוחות שלקחו ממנו בנתיים אם הוא שטר שגובים בו מהמשועבדים בין שהוא שט"ח בין שהוא שטר מכירה באחריות על נכסיו.

ג. ב. עי' קר"ש ב"ב קס"ח שמביא מחלוקת בזה.

שם – ושיעבוד שטר הראשון כבר נפקע בקריעתו או שריפתו או מחיקתו.

ג. ב. וזה דלא כרעק"א על הגליון חו"מ סי' מ"א.

סעיף נ"ג – ואם הלזה מאמינו בלא שובר מותר.

ג. ב. בזה איירי הש"ך, ולפי"ז לק"מ קושיית הנתי' מהמשנה דשם איירי באינו מאמינו.

הל' מדות ומשקלות והפקעת שערים

סעיף ב' – השוקל או המודד בחסר כל שהוא לנכרי עובר בל"ת וחייב להחזיר.

ג. ב. נ"ל דרו"ל לציד"ש אבל בבי"ד לא דנים על פחות משו"פ, ואולי י"ל דאצל ב"נ שאני כיון דלא מחלי על פחות משו"פ חשיב אצליהם ממון ממילא בי"ד ישבו בזה וצ"ע.

הל' מציאה ופקדון

סעיף ב' – ואף אם נטלו סתם כל שלא נתכוין לגזולו לזכות בו לעצמו ה"ז נעשה פקדון אצלו לד"ה ועומד ברשות בעליו ואינו יוצא שוב מרשותו ביאוש שמתייאשים אח"כ.

ג. ב. עי' רעק"א דיש חולקין דאינו נעשה שומר בדבר שאין בו סימן ומהני אח"כ יאוש לשי' הרמב"ן.

סוף סעיף ד' – אסור ליהנות מפירות חברו שלא מדעת הבעלים אע"פ שהבעלים בודאי ישמח כשיודע לו שנהנה זה מפירותיו מ"מ כיון שעכשיו אינו יודע מזה הרי הוא נהנה באיסור.

ג. ב. ועי' מחנ"א גזילה סי' ב' שכתב להיתרא בדעת הרמב"ם והטור.

שם בקונט"א או' א' על הלכה הנ"ל ציין – עי' תוס' רמב"ן וריטב"א

ג. ב. והריטב"א כתב דהוי כזוטו של ים דמהני יאוש שלא מדעת, וצ"ע על הנוב"י מהדר"ת סי' ע"ז באבה"ע דכתב דלא הוי לכם והרי זוטו של ים הוי הפקר, ואולי איירי בכה"ג דאינו מפקירו לכולם, ואפי' בכה"ג נחלק עליו באבני מילואים סי' כ"ח או' מ"ט עיי"ש.

סעיף ו' – מצא מעות בבית חברו אם הוא בית שרבים נכנסים ויוצאים בו הרי הן שלו.

ג. ב. והוי כמו חנות.

שם – אבל מעות שהם דברים קטנים יכול להיות שלא ימצאו לעולם.

ג. ב. אבל מחנ"א קנין חצר סי' ז' חולק וכתב דחשיב עתיד להמצא כיון דמצוי לכבד ביתו עיי"ש, אבל פסקו של הרב נכון כיון דהוי חצר שאינו משתמרת עי' כאן בש"ך, ומחנ"א איירי כשאין רבים נכנסין בביתו של יחיד.

סעיף ט"ז בסופו – ואין זו אבידה שמוזהרין עליה כלל שנאמר אשר תאבד ולא המאבד מדעתו.

ג. ב. ולדעת הרמב"ם אבידה מדעת אינו הפקר וצ"ע.

סעיף י"ז – שמן הסתם כבר נתייאש הימנו אם הוא דבר חשוב או דבר כבד שידע כבר מנפילתו קודם שבא ליד המוצא.

ג. ב. משמע דבלא"ה הוי כאיסורא אתי לידיה, ועי' רעק"א שכתב דלרמב"ן חשיב כהיתרא אתי לידיה, ועי' ברכת שמואל על ב"מ.

סוף סעיף י"ט – ואין משגיחין כלל על מה שאומר שאינו מתייאש כי בטלה דעתו אצל כל אדם.

נ. ב. ובשו"ת בית הלוי ח"ג סי' מ"ח כתב כיון דהוי הפקר לא מכח יאוש א"כ אי"צ להחזיר אפי' לפני משורת הדין דלא כרמ"א.

סוף סעיף כ"ו – אם הלוח מעות על ספרים לדברי הכל אסור ללמוד ולהעתיק מהם.

נ. ב. עי' ש"ך חו"מ סי' ע"ב ס"א ברמ"א דיש מתירין במקום מצוה, ולמה כותב כאן לדברי הכל וצ"ע.

סעיף כ"ז בתחילתו – וכל זה כשבא הספר לידו מדעת בעלים או במציאה אבל אסור לילך לבית חברו ולקרות מתוך ספרו שלא מדעתו.

נ. ב. ועי' תרוה"ד ח"ב סי' קנ"ט מש"כ בשם או"ז דחבר ניחא ליה דילמוד בתוכם, אך שם מייירי במציאה, וצ"ע הסברא של המחבר כאן מ"ש מציאה.

סעיף כ"ח – ואם יודע בבירור שאין המפקיד מקפיד עליו מותר.

נ. ב. ואפ"ל דדעת נוטה שאינו מקפיד ג"כ מותר כמו בשאר איסורין וכן מהני חזקה.

שם בהמשך – אא"כ ידוע לו שהמפקיד לא יקפיד כלל.

נ. ב. אבל מספק אסור, אבל ראיתי בשערי יושר שער ה' פ"א בשם התומים וכ"ד רשב"ם דמותר.

שם בא"ד – והשיעבוד שהיה בו להנכרי נפקע כשנאבד ממנו.

נ. ב. ביאורו עי' בספר יונת אלם סי' ל"ד.

סעיף ל"ח – ואם עלה הרבית על המשכון יותר משווי שאז הוחלט להגוי.

נ. ב. צ"ע דאין עכו"ם קונה משכון, עי' פסחים ל"א ע"ב.

שם – אי"צ להחזירו להישראל.

נ. ב. וגם לא לעכו"ם.

הל' עוברי דרכים וצעב"ח

סעיף א' – מי שפגע בחבירו בדרך ובהמתו רובצת תחת משאה מצוה לסייעו לפרוק מעליה וכו' עזוב תעזוב עמו.

נ. ב. כ' החינוך [מצוה תק"מ תקמ"א] דהמצוה הוא ג"כ באדם, וכ"כ הרמב"ם בספר המצוות [עשה ר"ג ול"ת ע"ר], וזה דלא כהרדב"ז בתשו' סי' תשכ"ח, והרשב"א בתשובה האריך לדחות דעת השואל שסבר כהרדב"ז ויש שם ג' תשובות [ח"א סי' רנ"ב רנ"ו רנ"ז] יעו"ש.

סעיף ו' – אין חיוב פריקה וטעינה אלא משיראהו ראייה שהיא כפגיעה וכו' ואצ"ל שאם אינו רואה בעיניו אע"פ שיודע מן צערן אין צריך כלל לילך אצלם שהרי נאמר כי תראה וכי תפגע וזה לא פגע ולא ראה.

נ. ב. ויש לעיין בזה די"ל דדיבר הכתוב בהוה אבל איה"נ ידיעה ג"כ סגי.

הל' הפקר והשגת גבול

סעיף ח' – אבל אם נתנו מתנה לקטן יש בה משום גזל של תורה.

ג. ב. שאין סמוך על שולחן אביו.

סעיף ט' – ואם נתנו לבנו ולבתו הקטנים הסמוכים על שולחנו הרי הוא שלו.

ג. ב. צ"ע אם אמר ע"מ שאין לאביו רשות בה אם מהני.

הל' גזילה ונגיבה

סעיף א' – אסור לגזול או לגנוב כל שהוא דין תורה בין מישראל בין מנכרי.

ג. ב. עי' חכ"צ סי' כ"ו ושו"ת זכר יצחק סי' י"ב.

סעיף ד' – לא תעשוק את רעך לאו זה אינו אלא בישראל אבל לא בנכרי שנא' רעך.

ג. ב. ואפשר מהכא ילפי' דהפקעת הלואתו מותרת, וצ"ע להרמב"ם שעובר גם בלא תגזול, ואפשר דב"נ לב"ג שרי הפקעת הלואה ואין בזה איסור גזילה רק בישראל, שו"מ במנחת חינוך מצוה רכ"ח שהביא הרמב"ם דגם בב"ג אסור הפקעת הלואה ונהרג ע"ז, ואה"נ לדעת הרמב"ם גם ישראל מב"ג אסור להפקיע חובו ודלא כתוס'.

שם – ואף במקום שאין הנכרי יודע אינו רשאי אלא להפקיע הלואתו או שאר חובו שהוא חייב להנכרי.

ג. ב. ולהרמב"ם אסור כ"כ המנ"ח ובשו"ת זכר יצחק סי' י"ב, אבל בספר חוט המשולש כתב כדברי המחבר ומחלק בין עושק להפקעת הלואה כשאינו יודע שחייבים לו ואינו תובע.

שם – קנה חפץ מנכרי אסור להטעותו בחשבון בנתינת מעות בעד החפץ ואפי' גניבת דעת שאין בה חסרון מעות אסורה במו"מ.

ג. ב. ומדברי ספר חסידים נראה דאונאת עכו"ם דוקא אם שומר ז' מצוות בני נח, אבל בלא"ה אין מחזירין אונאתו, וכ"כ בחזו"א ב"ק סי' ו' או' ו' באורך.

סעיף ו' – אסור לקנות שום דבר מגנב או גזלן מפורסם אלא אם ידוע שיש לו מעט משלו כיוצ"ב אף שיש לו הרבה כיוצ"ב של גזל תולין להקל שזהו שלו.

ג. ב. וצ"ע למה, ואולי דסתם גניבה יאוש בעלים, אבל כאן כלל גניבה וגזילה בחדא מחתא וצ"ע.

סעיף ל"ג – מצר שהחזיקו בו רבים וכו' זכו הרבים במתנה זו ואסור לו לחזור ולגזולו מהם.

ג. ב. ואפי' לקח מהרבים ושתקו לא מהני חזקה כמ"ש נתי' סוף סי' קמ"ט בביאורים.

הל' נזקי גוף ונפש

סעיף ד' – אין לאדם רשות על גופו לצער עצמו אפי' במניעת איזה מאכל אא"כ עושה בדרך תשובה ולכן מותר להתענות לתשובה.

ג. ב. רו"ל ת"ח שממעט ממלאכת שמים וכ"כ ראשית חכמה שער התשובה פ"ד ועי' בספר התניא.

שם – ולכן מותר להתענות לתשובה אפי' מי שאינו יכול להתענות.

ג. ב. יש לפרש כוונתו רו"ל דמצטער ואעפ"כ שרי, ומי שיכול וכו' רו"ל שאין מצטער.

שם – ואם אין בניו שומעין בקולו מותר להכותם וכו' אבל אם שומעין בקולו אסור להכותם – מצויין בצידו או' י"ח, ברייתא ב"ק דף פ"ז ע"ב.

ג. ב. צ"ע דהתם איירי לענין תשלומין ולא לענין איסורא.

סעיף ח' בסופו – וי"א שמומר לתיאבון הוא בכלל אחיך ורעך וכו' וירא שמים יחוש לדבריהם להחמיר על עצמו בשל תורה.

ג. ב. אבל בדרבנן יש להקל, אבל הגר"א הכריע כדיעה זו.

הל' שמירת גוף ונפש ובל תשחית

סעיף א' – שאין רגילות כלל להשתמש על גגיהן ולכן גגין שלנו פטורין.

ג. ב. דאין משתמשין בהם אפי' עראי.

שם – בית שאין בו דע"ד פטור מפני שאינו ראוי לדירה ואין שם בית עליו.

ג. ב. וצ"ע אם משתמשין בו למה יפטור, וצ"ל שאין משתמשין בו באופן קבוע אלא עראי ודוקא בית חייב.

סעיף ו' – ואסור לישון בבית יחידי בלילה.

ג. ב. ובמג"א סי' רל"ט סק"ז הביא הברייתא תנא חולה חיה וחתן צריכין שימור, וזהו אפי' ביום.

שם – ואסור ללון בבית הקברות.

ג. ב. וצ"ע מגמ' ברכות י"ח מעשה בחסיד אחד וכו' ולן בבית הקברות, (ועי' מהרש"א ברכות מ"ג ד"ה משום) ויש ליישב עפ"י דברי הדובב מישרים בדברים קדושים אין שליטה למזיקין וה"ה במקום קדוש וסמוכין לזה ממסכת אבות, ולפי"ז י"ל ולהוסיף דה"ה באיש קדוש אבל לסתם אדם אסור.

סוף סעיף ז' – לא ישתה מים מזוגים שעבר עליהם הלילה וכו' ואצ"ל מים עצמם שעבר עליהם הלילה בכלי המתכות.

ג. ב. צ"ע שאין נוהגין כן, ואפשר כוונתו דוקא מים מגולין או אפשר דמהני אם שם בתוכם עלים וכדו'.

סעיף י"ד – וכן המקלקל שאר כל דבר הראוי ליהנות בו בני"א עובר בל"ת.

ג. ב. משמע מדבריו דאסור מה"ת, ועי' מנ"ח דיש חולקין דאינו אלא מדרבנן.

שם – ואפי' כוונתו כדי להראות כעס וחימה להטיל אימה על ב"ב שאין נוהגין בשורה.

ג. ב. ויראים לא כתב כן.

עוד נ. ב. צ"ע מ"ש ממש"כ ברמ"א סי' תק"ס ס"ב ועיי"ש במ"ב.
עוד נ. ב. תמוה דזה אינו דרך השחתה ולכאורה יש בזה סתירה תוך כדי דיבור.

הל' שאלה ושכירות וחסימה

סעיף א' – השואל או השוכר אין רשאי להשאיל או להשכיר לאחר וכו' ואם דרכם להאמין תמיד להשני דבר רשום כזה מותר.

נ. ב. רו"ל דדלמא דוקא דבר קטן סומך עליו ולא בדבר יקר וחשוב כזה, וכ' בנתיבות דוקא אם הרגיל להפקיד אצלו באותו מצב שלא העני וגם לא אבד חזקת כשרותו שהיה לו קודם.

סעיף י"א – אבל על שכירת קרקע יש מי שאומר שאינו עובר אם מאחר שכרו.

נ. ב. ובשכירות בתים נראה דתלוי בחקירה אי תלוש ולבסוף חברו אם הוי כתלוש, ויש להחמיר מספיקא.

סעיף י"ג בסופו – אם אין לו מעות אי"צ ליתן משכון אלא ממדת חסידות.

נ. ב. אבל חייב ללכת למכור המטלטלין ולשלם מעות כמו בפועל, ובשכירות נחלקו בזה עי' תשו' רדב"ז סי' תתצ"ט.

סעיף י"ז – האומר לשלוחו צא ושכור לי פועלים וכו' לפי שלא שכרם.

נ. ב. ונ"ל דאם אינו אלא שליח למסירת דברים אינו חשיב שליחות, וזה מהני אפי' ע"י עכו"ם וקטן, והוי כמו מכתב וכ"כ בנתיבות.

סוף סעיף כ"א – אבל האשה אינה יכולה למכור עצמה משהביאה סימני נערות.

נ. ב. תמוה דלא גזרו חז"ל בכה"ג שאין לה מה לאכול.